

MANEVİ MİRAS KATLIAMI; BOSNA-HERSEK'TE KENTKIRIM

Destruction of the Cultural Heritage; Urbicide in Bosnia-Herzegovina

Ulvi KESER*

Özet: Eski Yugoslavya'nın dağılmasının hemen ardından Bosna-Hersek tarihte eşine az rastlanan bir yok etme saldırısıyla karşı karşıya gelir. Bu durum insanların ortadan kaldırılmasıyla sınırlı bir etnik temizlik hareketi değil doğrudan o insanların geçmişleriyle, dünleriyle ve kültürel mirasla bağlarını ortadan kaldırmaya yönelik bir yok etme girişimidir. Literatüre kentkırım olarak geçen bu saldırılar ülkenin bütün manevi, kültürel, sosyal ve tarihi değerlerini yok etmeyi amaçlamış ve sonuçta müzelerden kütüphanelere, mezarlıklardan camilere onlarca mekân yok edilmiş veya kullanılamayacak derecede tahrip edilmiştir. Bu çalışma 1992-1995 döneminde Bosna-Hersek'te yaşanan bu kentkırım trajedisine ışık tutmak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Bosna-Hersek, Kentkırım, Yugoslavya, Kütüphane, Müze, Cami

Abstract: Subsequent to the collapse of the former Yugoslavia, Bosnia Herzegovina comes face to face with a tragic and second to none destruction assault. The assaults are not only restricted with the butchery of the innocent Bosnian people but also embrace the destruction of connection and the relation of the people with their past, yesterday, cultural heritage. These butchery and the assaults as named the urbicide have focused on the destruction of all the spiritual, cultural, social, and historical values of the country, and as a result tens of sites and the buildings such as the mosques, graveyards, libraries and the museums have got demolished and destroyed. This study has got prepared so as to focus on the urbicide tragedy experienced in Bosnia-Herzegovina in 1992-1995 period

Key words: Bosnia-Herzegovina, Urbicide, Yugoslavia, Library, Mosque

---

* Doç.Dr., Atılım Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, Atılım Kıbrıs Araştırmaları ve Uygulama Merkezi (AKAUM) Müdürü, ulvi.keser@gmail.com

Giriş

Balkan Yarımadası'nın kuzeybatısında eski Yugoslavya'yı oluşturan Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya ve Karadağ'la beraber 6 federe devletten biri iken Yugoslavya'nın dağılmasından sonra 3 Mart 1992 tarihinde bağımsızlığını ilan eden ve bu statüsü 6 Nisan 1992'ye kadar 8 ülke tarafından kabul edilen Bosna-Hersek (Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 1992:2, Gürler, 1953:11 ve Uzunçarşılı, 1994:80), BM ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı üyesi genç bir devlettir. Toplam yüzölçümü 51.129 kilometrekare olan ve 1991 yılı sonunda bağımsızlığına kavuşan ülkenin başşehri eski bir Osmanlı şehri olan ve o günden bu yana önemli bir ticaret merkezi olarak bugün bile o dönemlerden miras kalan mimari yapılarla bezenmiş durumda bulunan ve Bosna ırmağının Mijlaçka suyuyla birleştiği yerde ve doğuya doğru ülkede merkezi bir yerde bulunan ve yaşanan son savaş sonrasında nüfusu 500.000'i aşan Saraybosna'dır(Bosna-Hersek Türk Görev Kuvvet Komutanlığı,1997:1). Hersek ise Bosna'nın güneydoğusunu teşkil eder ve adını ortaçağda bu bölgede kurulmuş olan Hersek Dukalığı'ndan alır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1992:1). Sava nehrinin (Gutman, 1996:186) kollarının suladığı Bosna'daki korularla kaplı orta yükseklikteki dağlarda ve ekilen havzalarda sanayiinin dayandığı başlıca faktörler selüloz ve kâğıt sanayii ile yeraltı kaynaklarıdır (Büyük Larousse Ansiklopedisi:1823). Bosna-Hersek'in stratejik önemi sahip olduğu coğrafi konum itibarıyla Balkan Yarımadası'nın stratejik değeriyle birlikte değerlendirilir (Harp Akademileri Komutanlığı, 1993:156 ve Uzunçarşılı, 1983:683). Yugoslavya'da problem yaratan millet olarak tanımlanan Hırvatların yanında ülke yönetiminde söz sahibi kilit noktalarda Sırların bulunması, ülke nüfusunun büyük kısmını oluşturan Hırvat ve Sırların da içinde bulunduğu zıt kutupların oluşturduğu etnik yapının güvensizlik ortamı, ekonomik refah seviyesindeki düzensizlikler ve farklılıklar, 1967 yılında olduğu gibi Hırvat ve Sırp dillerinin ayrılması için bildiri yayınlayan 130 Hırvat aydınının cezalandırılması gibi problemler, Sırp ağırlıklı silahlı kuvvetlerin karışık görüntüsü, siyasi platformda uygulanan yanlış kararlar, ülke dışından kaynaklanan sebepler ve Tito'nun ölümü ülkeyi bölünmenin eşğine getirir ve bölünme kaçınılmaz olur.

UNPROFOR

BM Güvenlik Konseyi'nin 21 Şubat 1992 tarihinde aldığı 743 sayılı kararla ilk etapta sadece Hırvatistan'da görev yapmak üzere 12 aylık geçici bir süre için kurulmasına karar verilen ancak Haziran 1992 tarihinden itibaren önce Bosna-Hersek ve daha sonra da aynı yıl Makedonya'yı da içine alacak şekilde görev yapması

düşünülen BM Koruma Gücü'nün görevi Yugoslavya krizine kalıcı bir çözüm bulmaktır (Nalcıoğlu, 1997:32). Şubat 1993 tarihinde 12 aylık sürenin dolmasını müteakip UNPROFOR'un görev süresi Güvenlik Konseyi tarafından 31 Mart 1995 tarihine kadar geçen süre içerisinde sekiz kere daha uzatılır (United Nations, 1996:513). Bütün olumsuzluklara rağmen Ocak 1993 tarihine kadar aşağı yukarı 34.600 tonluk yardım malzemesi Bosna-Hersek'in 113 noktasında belirlenen yaklaşık 800.000 civarında ihtiyaç sahibine dağıtılır (United Nations, 1996:524). 3 Temmuz 1992 tarihinden 31 Ocak 1993 tarihine kadar BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nce organize edilen ve UNPROFOR'un koruması altında yapılan havadan yardım indirme faaliyetlerinde 2476 uçak gıdadan ilaca kadar değişik yardım malzemelerini ihtiva eden (Refugees, Aralık 1993:26) toplam 27.460 ton yardım malzemesini (Refugees, Nisan 1995:3) Bosna-Hersek'e ulaştırır.

Türkiye'nin Barış Gücüne İştirai

TBMM'nin Güvenlik Konseyi'nin 743 sayılı kararına istinaden Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesi konusunda karar alması ve BM Genel Sekreteri Boutros B. Gali'nin BM Güvenlik Konseyi'ne 22 Mart 1994 tarihli mektubuyla yaptığı teklif doğrultusunda 2700 kişiye kadar bir birliğin kademeli olarak Bosna Hersek'e gönderilerek burada görev yapması kesinlik kazanır (Resmi Gazete, 14 Aralık 1993). Görevlendirilecek Türk Birliği'nin ihtiyaç duyacağı motorlu araçlar, iş makineleri, çekici araçlar, özel soğutma donanımlı araçlar, kullanıcı ve bakım personeli, set ve avadanlıkları 6 aylık işletme yedekleriyle birlikte iyi durumda ve faal olarak Karayolları, DSİ, Et Balık Kurumu Genel Müdürlüğü ve Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nca sağlanır (Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü'nün Sayı B. 02.0./KKG/ 165-24/02127 ve 16 Nisan 1993 tarihli kararı). TBMM'de 08 Aralık 1992 günü 205 sayılı kararı ve BM Genel Sekreteri Boutros B. Ghali'nin 22 Mart 1994 tarihli mektubu sonrasında UNPROFOR yetkilileriyle görüşmelerde bulunmak üzere bir heyeti 28 Nisan-01 Mayıs 1994 tarihlerinde Zagreb/Hırvatistan'a gönderilmesine karar verir (Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü'nün Sayı B. 02.0./KKG/ 114-353/03257 ve 27 Nisan 1994 tarihli kararı). Bu amaçla görevlendirilen Türk Birliği harekâtla ilgili faaliyetlerin yürütülmesi amacıyla 16 Temmuz 1965 tarihli ve 697 Sayılı Kanunun 4.maddesi uyarınca ulaştırma ve haberleşme yer tesislerinden de yararlanacaktır (Keser, 1996:8). Ankara Garı'ndan tren ve Derince Limanı'ndan Ro-Ro gemisi, büyük bir kısmı da Ankara Esenboğa Havaalanı'ndan uçak ile Hırvatistan'ın Split kentine gelen Türk Birliği barınma konusunda çıkan bir problem nedeniyle yaklaşık 15 gün burada

beklemek zorunda kalır (Unprofor, Ağustos 1994:19). Böylece Türk Birliği 1461 personeliyle 20 Temmuz 1994 günü Zenica'ya girer (Unprofor, Ağustos 1994:19). Birliğin Zenica'ya yerleşmesi sonrasında 7-31 Temmuz 1994 tarihleri arasında Cumhurbaşkanı da dâhil olmak üzere pek çok ziyaretçi ve misafiri de kabul eder (Turgut, 2002:323). Birlik komutanı da burada yaptığı açıklamada birliğin Ağustos başından itibaren operasyonel olarak göreve başlayacağını ve öncelikli görevin sorumluluk bölgesinde yaşayan mültecilere yardım faaliyetlerini düzenlemek (Sfor Magazine, Ağustos 2000:19), insani yardım faaliyetlerine başlamak, devriye görevlerini tesis etmek, sivil halka tekrar hareket serbestisi sağlayarak hayatın normale dönmesini temin etmek olacağını belirtir. Bölge halkı özellikle Türk birliğinin bölgeye gelmesinden sonra kendilerini daha güvende hissettiklerini belirtirler (Unprofor News, Ekim 1994:7). 29 Aralık 1993 tarihinden itibaren çarpışmaların son bulması ve taraflar arasında “Üç Bölge Plan” üzerinde anlaşmaya varılması üzerine BM Güvenlik Konseyi 5 Aralık 1993 tarihinde toplanarak 847 sayılı yeni bir karar alır. Buna göre tarafların muvafakati ile imzalanan ateşkes anlaşmasını denetlemek ve yeni durumla oluşan barışı yeniden tesis etmek ve devam ettirmek amacıyla Barışı Koruma Harekâtı (Gali, 1992:46) icra edileceği açıklanır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1994:263). Bölgedeki çatışmaların sona ermesi ve BM görevinin önce NATO'ya bağlı IFOR, daha sonra da SFOR'a devredilmesinden sonra da Türk birliği aynı görev duygusu ve disiplin içerisinde bölgedeki görevine devam eder (Talon, Temmuz 1999:6).

Bosna-Hersek'te Kentkırım

Bu dönem dünya tarihine sadece insanlara yönelik savaşlar ve katliamlarla değil eski Yunan'dan İkinci Dünya Savaşı'na kadar tarihin farklı dönemlerinde karşılaşılan hayata, kültürel değerlere ve dünle bağların kesilmesine çalışan bir vahşetle de geçecektir. Alman işgal kuvvetlerinin İkinci Dünya Savaşı sırasında Yunanistan'da başlattığı gibi 1990'lı yıllarda Sırp'lar tarafından Bosna-Hersek'te uygulanan “kentkırım/urbicide” toplumların geçmişle olan manevi, kültürel, sosyal ve dini bağlarını koparmayı, psikolojik olarak insanları yıkıma uğratmayı amaçlamaktadır.

Bosna Savaşı'nın en karakteristik özelliği insanlara olduğu kadar binalara, yerleşim merkezlerine ve tarihi dokuya yönelik katliam girişimlerinin de olmasıdır (Torsti, 2004:143). 1992–1995 sürecinde bu ülkede yaşananlar bir toplumu bütün manevi değerleriyle ortadan kaldırma çabasıdır ve bu dönemde Bosna-Hersek'te olayları yakından takip eden gazeteciler ve yardım kuruluşları mensupları tarafından

derhal algılandığı üzere savaşın bir diğer ve pis yüzü burada kendisini göstermiş ve etnik temizlik sadece insanlara yönelik değil tarih, kültür, inanç ve manevi mirasın değerlerine de yönelmiştir. 1992 Mart ayında Bosna'da yapılan ve katılanların neredeyse %70'lik kısmının bağımsızlık yönünde oy kullandığı halk oylamasının ardından silahlar uzun süre susmayacak şekilde ateşlenmeye başlar. Her ne kadar bu oylama sonrasında Bosna-Hersek Ulusal Meclisi önünde 100.000'den fazla Boşnak "Barış istiyoruz." (Riedlmayer, 2002:98) diye bağırrsa da bu ülkeye yönelik sistematik mahvetme harekâtı sivil ve masum insanların evlerinden atılmaları, soyulmaları, gasp ve darp edilmeleri, tecavüze uğramaları ve "yanlış" etnik kimlik ve inançlara sahip olmaları nedeniyle öldürülmeleri yanında ayrıca kültürel, dini ve tarihi yapıların, binaların, manevi değere haiz kültürel mirasın bilerek ve kasıtlı olarak hedef gösterilmesi, imha edilmesi ve ortadan kaldırılması gibi şekillerde ortaya çıkar. Tarihte pek çok defa karşılaşılan bu barbarlık modeli Bosna-Hersek'te de sistematik bir şekilde uygulamaya konulur ve özellikle Sırp, 1948 Soykırım Anlaşması, 1954 Hague Silahlı Çatışmalarda Kültür Varlıklarının Korunması Anlaşması, 1949 Cenevre Anlaşması'na eklenen I ve II sayılı 1977 Protokolü (Riedlmayer, 1995:86) gibi anlaşmalara aykırı bir insanlık suçu olarak bir şehri ve orada yaşayan insanların kültürel değerlerini bütünüyle ortadan kaldırmak için gece gündüz demeden çalışır (Kulin, 1999:102). Kentkırım (urbicide) ifadesinin ise ilk defa ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemekle birlikte yazar Michael Moorcock'ın 1963 Haziran ayında bu kelimeyi "Dead God's Homecoming" isimli romanda kullandığı bilinmektedir. Hemen ardından 1972 yılında şehir planlamacısı Ada Louise Huxtable ve 1996 yılında da Marshall Bergman ve Bogdan Bogdanoviç şehir planlaması ve şehir yıkımı konusunda bu ifadeyi kullananlar arasındadır. Böylece ifade kendisini ilk etapta hızlı bir küreselleşme ve köyleşme çerçevesinde gösterir. Esasında bu nokta bugün kentkırım ile ilgili tartışılan farklı bir boyutu gündeme getirmektedir ve bu görüşü savunanlara göre sağlıksız gelişme ve kentleşmenin getirdiği plansız büyüme, yaşam standartlarının düşmesi ve kalitesiz bir hayat tarzı yanında şehirlerin modern gecekondular haline gelmesi de savaşa gerek kalmadan bir yıkım anlamına gelmektedir ve bu da bir çeşit kentkırım örneğidir. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı hızlı kentleşme, hızlı büyüme ve buna paralel olarak gelişen şiddet olaylarına gönderme yapan bu ifade özellikle Bosna-Hersek'te ve başkenti Saraybosna'da başlatılan kente yönelik tahribat ve yıkım kampanyaları sırasında yeni bir anlam kazanır. Özellikle 1997 yılında Mostarlı bazı mimarların yayımladıkları Mostar 92 isimli yayınlarda birlikte bu ifade uzmanlar, akademisyenler, antropologlar, tarihçiler tarafından kullanılmaya başlar ve savaş alanlarının artık doğrudan şehirler olduğu ve bu merkezlerin düşünüldüğü kadar güvenli olmadığını göstermek için kullanılır. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli ayrıntı ise herhangi bir savaş sırasında

şehirlerde savaşın meydana getirdiği yıkım ve zararlar kentkırım kavramı arasındaki farklılıktır. Yıkım bağlamında her iki ifade de aynı durumu gösteriyormuş gibi görünse de etnik ve dini inanç üzerine kurulmuş nefret duygusuyla gelişen kentkırım doğrudan ırkçı, Vandal ve barbar bir özellik taşımaktadır. Öte yandan savaşların cereyan ettiği süreçte şehir merkezlerinde meydana gelen zarar ve yıkımlar ikincil zarar olarak nitelendirilmekte, böylece askeri, stratejik ve lojistik değere haiz hedeflerin vurulması ve hedef alınması sırasında şehirlerin de doğrudan veya dolaylı hedef olması kaçınılmaz olmaktadır. Şüphesiz buradaki asıl gaye sivil ve savaş dışında yaşayan insanların bulunduğu yerleşim merkezleri ve şehirleri yakıp yıkmak ve ortadan kaldırmak değildir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı sırasında Berlin ve Hamburg gibi Alman şehirlerine yapılan, aynı dönemde Almanların Paris ve Londra gibi şehirlere yönelik girişimleri, ABD'nin Japonya'yı dize getirecek atom bombalarını Hiroşima ve ardından Nagazaki'ye atmaları yüzbinlerce insanın ölümüne ve kentlerin yerle bir olmasına neden olsa da kentkırım değil, doğrudan savaşın trajik neticesi olarak algılanmaktadır (Karasu, 2008:54). Öte yandan Bosna-Hersek'te bu saldırıların her iki türünü de görmek mümkün olmuştur ve bir yandan savaş devam ederken yok olan, tahrip edilen ve hasar gören binalar, köprüler, köyler ve kasabalar, şehirler, yerleşim merkezleri söz konusuysen, ayrıca doğrudan savaşın birincil hedefi haline getirilerek ortadan kaldırılan binalar, kütüphaneler, inanç merkezleri, arşivler ve sanat merkezleri ve hatta mezarlıklar vardır. Savaşın yıkıcı etkisinin kaçınılmaz olacağı ve bundan inkâr edilemez bir boyutta binaların da etkileneceği açık olduğuna göre bu ülkede yaşananlar iki yönlü bir yıkım girişimidir ve stratejik bir plan çerçevesinde yürütülen kentkırım faaliyeti çok daha acımasız, kural tanımaz, etik ve ahlaki kuralların dışında bir Vandalizm örneği olur. Nisan 1999'da Sırbistan'a yönelik NATO bombardımanında savaş uçaklarının Novi Sad ve Belgrad'da Danube Nehri üzerindeki köprüleri vurması ve tahrip etmesi üzerine NATO komutanının "Köprüleri özellikle hedef olarak seçtik çünkü köprüler doğrudan ana iletişim hatlarıdır ve Sırp birliklerinin lojistik ihtiyaçları açısından son derece stratejik öneme sahiptir." (Coward, 2009:160) açıklaması kentkırımın dışında bir savaş gerekliliğidir. Öte yandan Neretva Nehri üzerindeki Mostar köprüsünün başına gelenler ise çok daha farklı bir boyuttadır. Savaşın kaderini etkileyecek askeri gereklilik kavramı çerçevesinde alınması gereken tedbirler dışında gelişen saldırılar Boşnak Müslümanları ülkesiz, tarihsiz, geçmişsiz, hafızası alınmış, dünü olmayan bir toplum olarak bırakmayı amaçlayan, sonrasında onların da ortadan kaldırılmasıyla yok edilmiş ve sanki hiç yaşamamış bir toplum yapma çılgınlığıdır. "Heterojen yaşama şartlarının ortadan kaldırılması" (www.global-discourse.com) olarak da nitelendirilen kentkırım bir yandan etnik milliyetçiliği böylece körüklerken şiddetle birlikte heterojen yapıyı ortaya çıkarmaya gayret eder ve böylece arî ve homojen bir yapı

ortaya çıkarmayı planlayan bir düşünce yapısı ve eylem planı olur. Bu bağlamda örneğin Sırp etnik milliyetçilerinin en çok tepki gösterdikleri ve saldırdıkları arasında toplumlar arası evlilikler ve bu evliliklerden doğan çocuklardır. Böylece bir toplumun ortadan kaldırılması ve insanların öldürülmesi faaliyeti binaların, yapıların, kültür merkezlerinin ortadan kaldırılmasıyla birleşir ve ortaya çok daha trajik bir görüntü çıkar. Şüphesiz “insanların hayatı her şeyden önce gelmelidir ve geliyor da; ancak mimarinin ve şehir hayatının yaşayıp devam ettirilmesi de insanların hayatını idame ettirebilmesi için gereklidir.” (Coward, 2009:159) yaklaşımından yola çıkıldığında Boşnaklara yönelik saldırıların nasıl bir stratejinin ürünü olduğu da ortaya çıkar. Öte yandan Almanların Selanik'te gerçekleştirdikleri eylem ise tam manasıyla kentkırım örneğidir. Çoğulcu ve birlikte yaşama sanatına, hoşgörüyeye, inançlara ve kültürel mirasa aykırı kentkırım olgusu doğrudan bir etnik kimliğe karşı ötekileştirme çabasıdır ve burada savaşın yıkımıyla kentkırımın yıkımları belki de aynı olsa bile muazzam bir “niyet farkı” (Karasu, 2008:54) söz konusudur ve “burada dine ve/veya etnik kimliğe dayalı nefret savaşın getireceği her türlü çıkar ve maddi kaygının üzerindedir. Kentkırımında kent içinde yaşayanlarla birlikte tahrip edilmesi, hatta yok edilmeye çalışılması savaşın getirdiği yıkımın bir sonucu değil, başlı başına bir sonucudur.” (Karasu, 2008:54). Şüphesiz özellikle kütüphane ve arşivler tarih boyunca çeşitli şekillerde zarar görmüşler, tahrip edilmişlerdir. Bu ilim ve kültür merkezlerinin kaderleri dikkatsizlik, kazaen meydana gelen yangınlar, kundaklamalar, yağma ve talan, hava saldırıları ve topçu ateşleri, çeşitli şekillerde su baskınları ve sel felaketi, haşereler, arşivciler, buralardan istifade edenler yanında doğrudan savaş döneminde düşman saldırıları, milisler, isyancılar, kendilerine “özgürlük savaşçıları” ve “partizanlar” gibi isimler veren gruplar, karşı devrimciler gibi çeşitli kesimlerce tahrip edilmeye devam edecektir (Hoeven ve Albada, 1996:19) ve bu arşiv ve kütüphanelerin kaderidir de; ancak etnik homojenlik yaratma saplantısındaki kentkırım kavramı içerisinde bilinçli, kötü niyetli ve doğrudan buralara yönelik imha ve yıkım söz konusudur. Bosna-Hersek'te yaşanan etnik temizlik saldırıları ve ülkenin dününün ortadan kaldırılmaya çalışılması “urbicide” dışında konuyla ilgili literature “memoricide” kelimesini de kazandırmıştır. Memoricide kelimesi Bosna-Hersek'te binlerce yıllık geçmişe sahip tarihi yapıların, kutsal mekânların, anıtların, binlerce kültür ve sanat merkezinin tahrip edilmesi ve yok edilmesiyle ilgili sistematik etnik temizlik girişimini nitelemektedir (Hamblin, 1999:40).

Öte yandan Saraybosna şehrinin Miljacka vadisi ve dağların çevirdiği nehir gerisine konuşlandırılan Sırp topçusu ve keskin nişancıları tarafından başlatılması ve soykırım ve kentkırım faaliyetlerine geçilmesi üzerine 5 Nisan 1992 tarihinde

Saraybosna'da yapılan "Bosna'yı Bölmeyin." yürüyüşüne katılan farklı dinlerden, değişik etnik gruplardan binlerce insan asırlardır iç içe, yan yana, ahenkle yaşadıklarını belirterek dünya güzeli kentlerini utanç barikatlarıyla böldürmemek için yürürler. Amaçları nehrin öteki yakasındaki Grbavika'ya ulaşmak ve şehrin her noktasının hala Saraybosnalılara ait olduğunu göstermektir. Ancak aniden Sırp silahları ateş kismaya başlar ve Vrbanya köprüsünde Tıp Fakültesi öğrencisi 21 yaşındaki Suada Dilberoviç öldürülür. O günden sonra bu köprü Suada Köprüsü olarak anılır. Sonrasında başlayan savaşla beraber Bosnalılar öncelikle insan olduklarını hiçbir zaman unutmadan kültürel ve sosyal faaliyetlerine devam ederler. Sırp katliamlarının devam ettiği günlerde soykırım ifadesi kendisine çok benzeyen bir başka ifadeyi de bulur; kentkırım. Esasında Sırp'ların özellikle Bosna-Hersek'in başkenti Saraybosna'yı hedef almasının asıl sebebi bu şehrin en karakteristik özelliğinin çok kimlikli etnik yapısı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan çok kimliklilik ve çok kültürlülüktür. Şehrin bundan arındırılması ve homojen bir yapının ortaya çıkabilmesi amacıyla başlatılan kıyım hareketleri ise hem insanlara ve hem de manevi mirasa yönelik saldırılar ve insanlık suçları olarak ortaya çıkar. "Sevgilim hayat, kız kardeşim Bosna." diyerek hayata sarılan Bosnalılar, Sırp keskin nişancılarının acımasız ateşinden korunarak hayata bağlanırlar. Ancak 22 Kasım 1995 Daton Barış Antlaşması sonrasında savaş sona erdiğinde yüzlerce, binlerce kayıp yanında kaybedilen bir şey daha vardır; yılların kültürel mirası. UNESCO tarafından yapılan tanımlamaya göre kültürel miras; geleneksel yapılar, tarihi şehir merkezleri ve arkeolojik yapılar gibi somut ve taşınmaz, tablo, heykel, para ve ferman gibi taşınabilir, enkaz ve sualtı tarihi şehirler gibi su altı somut değerler, ayrıca sözlü gelenekler, güzel sanatlarla ilgili performans sanatları, ritüeller, bilgi ve yetenekler gibi taşınmaz değerler ve son olarak fiziki, biyolojik ve jeolojik ve kültürel değerlerle doğal hayat kaynaklarından oluşmaktadır. Böylece soykırım ifadesinden sonra dünya savaş literatürü böylece kentkırım ifadesiyle de karşılaşmış olur (Wellington, 1995:87). Yok edilen kültür ve tarihi mirasla beraber, gaye bunlara sahip çıkan Boşnakların da yok edilmesi veya ülkeden sürülmeleridir. Uzun vadeli bir gayeye hizmet eden bu Sırp düşüncesi bu bölgelerin daha önce Sırp'lar tarafından hiç sahiplenilmediğini, bölgenin hep Boşnak toprağı olduğu gerçeğini de yok etmektedir. Bunun ardından yaratılmaya çalışılan ise çok kültürlülük ve çok kimlikliğin yerine Bosna Sırp Cumhuriyeti gibi yeni oluşumların suni gelişimidir. Kültür ve sanat merkezlerini yerle bir eden, camileri, kiliseleri yıkan, geçmişle ilgili tarihi, mezarlıkları, okulları, kütüphaneleri yok eden Sırp'ların düşüncesi ülkelerinden attıkları Boşnaklara ülkelerine döndüklerinde kanıtlayabilecekleri bir tarihi geçmiş bırakmamaktır. Bosna tarihini ortadan kaldırmak, özellikle hoşgörü ve Yahudi, Müslüman ve Hıristiyanların yan yana yaşarken meydana getirdiği farklı etnik

toplumların dayanışması Sırp'ları en çok rahatsız eden hususların başında gelmektedir. Bu düşünceye taban tabana zıt olarak Boşnaklar ise ülkenin çok kültürlü tarihi yapısını, hoşgörülü toplum hayatını ve tarihi geçmişi zenginleştiren ortak kültür mirasını hep savunurlar. Bir Saraybosnalı bu durumu "Biz birbirimizi hiçbir zaman diğerinden farklı düşünmedik. Bu bir hoşgörü meselesi de değil. Biz birbirimizi hep aynı hissettik." sözleriyle açıklar ve Hitler'e benzettiği Sırp lider Radovan Karadžić'in de insanları ayırıp bölmeye çalıştığını iddia eder. Sadece insanları katletmeye ve onları ortadan kaldırmaya yönelik değil, ayrıca o insanların kimliklerini, kişiliklerini ve direnç güçlerinin izlerini ortadan kaldırmaya yönelik bu saldırılar modern insanlık tarihinin tek seferde en büyük kitap katliamına da ev sahipliği yapacaktır (Shannon, 2005:2). Bütün Bosna'da kütüphane, arşiv, müze, kültür ve sanat merkezleri gelecek nesillere Bosna'da farklı etnik topluluklara mensup insanların yıllarca yan yana ve problemsiz yaşadıklarını gösterecek en önemli deliller olarak görüldüğünden Sırp'lar tarafından planlı ve sistemli bir şekilde yok edilirler (Lane, 1992:8). Söz gelimi Saraybosna'da neredeyse her metrekaresi mayınlanan Yahudi Mezarlığı'nın mayınlardan temizlenme çalışmaları 26 Mart 1998 tarihinden itibaren yoğunlaştırılır. Burada söz konusu olan geçmişten gelen karşılıklı nefret duygusu değil, geçmişi yok etme arzusudur. Barok sanatının en güzel örneklerinden olan ve Sırp'lar tarafından hallaç pamuğu gibi atılan Tuna nehri kıyısındaki Vukovar, Sırp'ların iştahını kabartan ve Adriyatik'in incisi sayılan güney şehri Dubrovnik, Saraybosna ve savaşın neredeyse sembolü haline gelen Mostar'daki köprü hep kentkırımın kurbanı olurlar. Özellikle Avrupa'nın göbeğindeki Saraybosna'nın kültür mozaiği savaş boyunca tepelerde mevzilenmiş "kurtarıcıların" (Çolić, 1996:65) bombalarıyla yerle bir olur. Bütün dünya basınının olayları yakından takip etmek için kaldığı, buna rağmen bombardımandan kurtulamayan Saraybosna'nın en modern oteli Holiday Inn, Elektrovreda olarak bilinen elektrik idaresinin merkezi, balkanlar'daki en güzel tren istasyonu olarak bilinen saraybosna gar binası, savaştan önce faal olarak çalışan tütün fabrikası, mezarlıklar, taş köprüler ve yollar, çeşmeler ve mezarlıklar, Güneş Sitesi, UNIS olarak da bilinen ancak Saraybosna fıkralarında Momo ve Üzeyir adıyla anılan kentin değişik kökenlerinin bir sembolü olan mavi camlı çifte gökdelenler ve Marindvor semtindeki Bosna-Hersek Cumhuriyeti Parlamentosu savaş boyunca binlerce mermi, top, havan ve roket ateşiyle darmadağın olmuş kültür merkezlerinden sadece birkaçıdır. Savaşın başlamasının hemen ardından Boşnak mimarlar da harekete geçer ve dünyanın dört bir yanındaki meslektaşları vasıtasıyla bu kirli savaşın sonlandırılması için yardım talebinde bulunurlar. Bu arada mimarların bir başka faaliyeti ise "Warchitecture" (Kane, 2011:33) isimli özel bir savaş dönemi dergisi yayımlamalarıdır. Şüphesiz ülkede ötekileştirme ve kimliksizleştirme çabaları çerçevesinde saldırıya uğrayan ve tahrip edilenler bunlarla

sınırlı değildir ve ayrıca alışveriş merkezleri, pazarlar, oteller, çocuk oyun parkları, kamu binaları, halkın genel olarak devam ettiği kafe ve dinlenme merkezleri de bu yağma ve yıkımlardan nasibini alan yerler arasındadır. 2 Mayıs 1992-26 Şubat 1996 döneminde 1395 gün (Bollens, 2001:171) Sırp kuşatmasında kalan Saraybosna’da bu dönemde toplantı ve çalışmalarına devam eden parlamentoya diğer şehirlerden gelen milletvekilleri havaalanının altından geçen 1.2 metre genişliğinde, 1.6 metre yüksekliğinde ve 760 metre uzunluğunda olan Dobrinja-Butmir tüneline kullanarak gelirler. Lahey Adalet Divanı’nda savaş suçlusu olarak yargılanan Sırb Devlet Başkanı Slobodan Miloseviç’in “kentlerin ırkların birbirleriyle temas ettiği, dolayısıyla ırksal bozulmanın yaşandığı sapkın alanlar” (Karasu, 2008:60) olduğu nitelendirmesi bu saldırıların nasıl bir ruh halinin sonucu olduğunu da ortaya koymaktadır. Öte yandan Eylül 1992 tarihinde Saraybosna’yı çevreleyen tepelerden şehri top ve çeşitli çapta silahlarla atış yağmuruna tutan Sırp milislerin komutanıyla bir görüşme yapan BBC muhabiri Kate Adie sadece yabancı gazetecilerin ev TV ekiplerinin kaldığı bilinen Holiday Inn otelinin Sırp keskin nişancıları ve topçusu tarafından neden gece gündüz ateş altında tutulduğunu sorar ve o Sırp komutan bu durumla ilgili olarak özür diledikten sonra adamlarına otelin vurulması yönünde bir emir vermediğini, fakat asıl hedeflerinin otelin hemen arkasındaki 220.000 ciltlik muhteşem bir arşive sahip Ulusal Müze’nin çatısını havaya uçurmak olduğunu belirtir (Riedlmayer, 1995:11). Tam 3.5 yıl devam eden müzeye yönelik kuşatma ve saldırılarda önce müzenin çatısı tamamen ortadan kalkar (The New York Times, 28 Mayıs 1994), ardından 300’den fazla pencere, onlarca kapı ve hemen hemen bütün galeriler ve sergi salonları birer birer ortadan kaldırılır. Böylece müzenin daha güvenli bir yere taşınma imkânı olmayan bütün tarihi ve kültürel değerleri hem topçu atışı ve yangınlar hem de diğer dış etkenlerden zarar görek imha olur. 1992–1995 sürecinde müzeye yönelik bu saldırılar böylece 1945–1992 döneminde Yugoslavya Federal Cumhuriyeti olarak eski Yugoslavya’daki diğer müzelerle işbirliği içinde açılan ve Yugoslavlık vurgusu yaparak insanları ortak kültür ve asgari müştereklerde birleştiren “Yugoslav halkının geleneksel giyim tarzı, Yugoslavya’nın ağaçları ve çalılıkları, Yugoslav tabiat, hayvanat ve nebatatı, Yugoslav folkloru ve yaşayışı” (Loziç, 2011:78) gibi onlarca sergiyle yaratılan kültürün doğallaştırılması çabaları ve sonrasında bu müzeye yönelik uluslararası finansal destek girişimleriyle ilgili olarak sadece müzenin gelişimini değil, ayrıca Botanik Bahçesi gibi farklı yapıları da derinden etkiler.

Etnik temizlik ve masum insanların topluca katledilmeleriyle birlikte insanların çeşitli kurum ve kuruluşlarda ve kendi özel arşivlerinde ve dört duvar arasında korumaya çalıştıkları geçmişleri yanında Saraybosna’da ayrıca tarihi

postane, 1.5 milyondan fazla kitap, süreli yayın ve nadir eserlerle dünya çapında bir kütüphane olan Osmanlı-Avusturya/Macar mimari tarzında inşa edilmiş Milli Kütüphane (Riedlmayer, 1996:99), Osmanlı mimarisinin tipik ve en güzel örneklerinden olan ve bütün savaş boyunca top atışına maruz kalan Baş Çarşı, 1898'de Rönesans tarzında inşa edilen Milli Tiyatro, 14. Kış Olimpiyatları Müzesi, Temmuz 1993 tarihinde ve savaşın ortasındayken bile "Saraybosna Savaş Resimleri Sergisi" gibi bir sergiye ve sahipliği yapma başarısı gösteren Bosna-Hersek Tarih Müzesi, Osmanlı belgeleri, İslam ve Yahudi el yazmalarından oluşan en büyük koleksiyonların bulunduğu Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü (Sarajevo Oriental Institute) (New York News Day, Kasım 1992) ve Saraybosna Üniversitesi'nin 16 fakültesinden 10'una ait muhteşem kütüphaneler (Shannon, 2005:3) ve Hukuk Fakültesi de Sırp tarafından yakılıp yıkılır (Balcı, Kasım 1997:132). 17 Mayıs 1992 akşamı başlayan bu merkeze yönelik Sırp saldırısı ülkenin en büyük ve en seçkin İslam eserlerinin bulunduğu arşivleri de ortadan kaldırır. Bu manevi kültür merkezi de tıpkı diğerleri gibi bilinçli ve kasıtlı bir stratejinin kurbanı olur ve Sırp topçusu civardaki binalara hiçbir şekilde zarar vermezken doğrudan ve sadece buraya odaklanır ve taş taş üstünde kalmayınca kadar ateşe devam eder. Bu merkezin ortadan kaldırılmasıyla ilgili bir iddia ise ülkedeki Türk ve İslam izlerini ortadan kaldırmaya yönelik olarak merkezde bulunan tapu kayıtlarının ortadan kaldırılmak istenmesidir. Arapça, Persce, İbrani ve Slavca 5263 el yazması, Bosna'nın son 500 yıllık tarihine ışık tutacak 7000 belgelik Osmanlı arşivi, 19. Yüzyıl el yazmaları ve bundan başka 200.000 belge, doküman, mikrofilm bu saldırılarda kül olur. Başka binalara zarar verilmeden sadece kütüphane ve bu enstitünün topa tutulduğu bu saldırılarla ilgili olarak Radovan Karadzic Boşnakları suçlar ve binanın mimarisini beğenmedikleri için binayı onların yaktığını iddia eder. 25 Ağustos 1992 günü akşamında Sırp milislerin kasıtlı, bilinçli ve nefret dolu stratejileri sonrasında derin bir vadinin tabanında ve Saraybosna şehir merkezinde bulunan kütüphane tam anlamıyla bombardımana ve top atışına maruz kalır. Altı farklı noktadan top ateşine başlayan vadinin batı ve doğu cephesine konuşlanmış Sırp'ların bu saldırı sırasında kullandıkları silahlar imha gücü zayıf; ancak düştüğü yerde peş peşe yıkımlara neden olacak türden silahlardır. Top ateşinin sadece kütüphaneye odaklanması, bugüne kadar kütüphanenin etrafındaki bütün yapıların sapa sağlam ve ayakta kalması, civardaki diğer yapılara yönelik saldırı olmaması ise buradaki amacı açıkça göstermektedir. Öte yandan kütüphaneye yönelik saldırı devam ederken makineli tüfeklerle kütüphaneye çıkan bütün yolların yayılım ateşine alınması ve kütüphanenin yanmaya başlamasının ardından top ateşinin kesilerek itfaiyenin ve diğer yardım ekiplerinin bölgeye gelişinin engellenmesi de üzerinde durulması gereken bir başka noktadır. Kütüphane top ateşinin ardından 15 saat daha yanmaya devam eder ve ne

tarihi binayı ne de içerideki kitapları kurtarmak mümkün olabilir. Nazilerin İkinci Dünya Savaşı esnasında 45 ayrı yerde 20 milyon civarında kitap yaktıkları göz önüne alınırsa Sırp'ların tek bir günde ve tek bir yerde 1 milyondan fazla kitap, tarihi belge ve dokümanı yakıp kül etmelerinin manası daha iyi ortaya çıkar. Gönüllü Saraybosnalıların, kültür ve sanat insanlarının harabeye dönmüş kütüphaneye bir insan zinciri oluşturarak gitmesi ve geride kalanları kurtarmaya çalışması o günlerle ilgili hatırlanacaklar arasındadır. ABC televizyonunun kamerasına konuşan bir Boşnak “Sadece kıymetli birkaç eser kurtarabildik. Her şey yandı kül oldu. Mirasımız, ulusal mirasımız da küllere karıştı.” diyerek üzüntüsünü belirtir. Bu saldırıda tamamen tahrip olan kütüphane kentkırımın simgesi haline gelir. Savaş devam ederken bile devam eden düzenlemeler sonucunda kütüphane birçok yerli ve yabancı sanatçının eserlerine ev sahipliği yapacaktır. 1000’den fazla cami, 150’nin üzerinde Roman Katolik kilisesi, 15 Ortodoks kilisesi, 4 sinagog, özel ve devlet kütüphaneleri, arşivler, müzeler silahlı saldırıların ve top mermilerinin hedefi haline gelir, bombalanır, yakılır, dinamitlenir ve 1000’den fazla sanat eseri savaşın başladığı günden itibaren yok olur. 17 Mayıs 1992 günü başlayan Sırp saldırıları doğrudan kültürel miras ve geçmişin izlerini silmeye yönelik bir girişim olduğundan sadece iki saat içerisinde Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü yerle bir olur ve sadece bir harabe yığını haline gelir (Zeco ve Tomljanoviç, Temmuz 1996:296). Enstitüdeki doğum, evlilik ve ölüm kayıtları yanında 7.000’den fazla 17-19. yüzyıl arasına tarihlenen belgeler, Türkçe fermanlar ve yazılar, Bosna-Hersek’le ilgili binlerce belge, doküman, arşiv kaynağı da bu arada yok olur. Böylece Balkan araştırmaları konusunda dünyanın en büyük ve gelişmiş arşiv ve kültür kaynağı yok edilir. Bugün Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü üzerindeki bir plakette savaşın acıları ve yıkımını hatırlatmak üzere “Unutma ve Uyar” cümlesi bulunmaktadır (Bevan, 2010:7). Ayrıca örneğin Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanski Samac, Bratunac, Foca, Ključ, Nevesinje, Prijedor, Sanski Most, Srebrenica, Visegrad ve Zvornik gibi yerleşim merkezlerinde (Council of Europe Parliamentary Assembly, Information Report Doc 6756, 2 Şubat 1993.) bölgenin Müslüman halka ait İslam merkezli bütün arşivler Sırp'lar tarafından imha edilmiştir (Riedlmayer, 2002:11). 25 Ağustos 1992 günü yakılıp ortadan kaldırılmadan evvel 1.200.000’den fazla kitap, 155.000 nadir yazma kitap, yazma ve fermanla 478 tarihi belge, 600.000’den fazla Boşnakça sürekli yayın seti, 19. yüzyıldan itibaren Bosna’da basılan ve yayımlanan binlerce kitap, dergi, gazete, devletin ulusal kayıtları ve kaynakları, Bosna-Hersek tarihiyle ilgili olarak başka hiçbir yerde bulunamayacak değerde arşiv belgeleri, Bosna tarihi, sosyal, ekonomik, kültürel hayatıyla ilgili belgeler ve Saraybosna Üniversitesi arşivi ve kaynaklarının bulunduğu Milli Kütüphane (UN In Trial Chamber Case No.It-03-67-T, 14 Nisan 2010) saldırısını gören bir kütüphaneci o gün yaşadıklarını “...Top ateşi

günlerce sürdü. Yanan kitapların dumanından gökyüzü görünmez oldu ve neredeyse şehrin tamamı yanmış kitapların külleri, uçuşan kâğıt parçacıklarıyla ve kapkara ve pis bir örtüyle kaplandı. Havalarda uçuşan bir kâğıt parçasını ve bir kitabın sayfalarını yakalayıp ne kadar sıcak olduğunu hissetmeye veya bir şeyler okumaya çalışıncaya kadar elinizdeki o tuhaf ve kapkara şeyler eriyip toz duman oluyordu.” (Riedlmayer, 2002:11) diyerek açıklar. Çok değerli birkaç kitap dışında hiçbir şeyin kurtarılamadığı bu saldırılar sırasında canla başla çalışan bazı kütüphane görevlileri de Sırp keskin nişancılarının hedefi olarak hayatlarını kaybederler (Riedlmayer, a-1995:337). Savaş bittiğinde bu muazzam dünya mirası kütüphanenin %90'ı tamamen yok olmuş durumdadır. Savaştan önce toplam 60 profesyonel kütüphaneci yanında ortalama 150 kişinin çalıştığı kütüphaneden yaklaşık %10'luk bir kısmı kaçarak Sırp tarafında mücadeleye başlamış, bazı çalışanlar da mülteci durumuna düşmüştür. Bu noktada bütün Boşnak halkı gibi kütüphanecilerin insanüstü gayreti, kütüphaneyi yerle bir edilmiş olsa da çalıştırmaya devam etmeleri, geride kalan kitapları kurtarma teşebbüsleri ve sanki normal zamanlardaymışçasına her gün düzenli olarak mesaiye gitmeleri Boşnaklara savaşı kazandıran moral-motivasyon unsurlarıdır; (Zeco ve Tomljanović, Temmuz 1996:297)

“...Geride kalan bizler kütüphanenin tahrip edilmesinden sonra bile her gün işe gidip gelmeye devam ettik. Bizi işe getirecek ulaşım vasıtası olmadığında kütüphaneye yürüyerek gidip geldik ve Novi Grad, Ali Pasino Polje, Mojnilo, Vojnicko Polje veya Dobrinja gibi ben dâhil çalışanların oturdukları Saraybosna'nın banliyölerinden her gün kütüphaneye gidiş geliş 15 kilometre yayan yol kat ettik. Biz yürürken bombalar ve top mermileri etrafımıza düşüyordu ve bizler Sırp keskin nişancıların açık hedefi durumundaydık. İşe giderken yaralanmış veya öldürülmüş soydaşlarımızı da görüyorduk. Bütün güçlülere rağmen işimizi devam ettirmeye kararlıydık. Hepimiz açtık çünkü yiyebileceğimiz neredeyse hiçbir şeyimiz yoktu. Üşüyorduk çünkü ısıtıcımız veya elektriğimiz yoktu ve çoğu zaman BM ve itfaiye tarafından sağlanan kuyuların, su tanklarının veya tankerlerin başında su için kuyrukta beklerken bombalanıyorduk. Bütün bunlara rağmen bombalanmış kütüphanenin bodrum katlarındaki kitapları dışarı çıkarmaya ve Branilaca Grada Caddesi'nde Boşnak Kültür Merkezi'nde kiralanan bir yere taşımaya devam ettik...”

Savaş sonrasında sadece 30'u kütüphanecidir ve toplam çalışan sayısı ise 50'ye düşmüştür. Bazı Boşnaklar ise gönüllü olarak savaşa katıldığından artık kütüphane rafları yerine cephededirler. Geriye kalanlar ise kütüphaneyi koruyabilmek için

mücadele etseler de başarılı olamayacaklardır. Kütüphanenin ortadan kaldırılışı ve şehrin üzerine kaplanan yanmış kâğıt tabakasını gören Aida Musanoniç'in ifadesiyle yapılmak istenen doğrudan askeri bir güce karşı saldırı veya bir toprağın ilhak edilmesi değil, bir halkın kültürel geçmişinin ve o halkın kültürel varlığının bütün izlerinin ortadan kaldırılmasıdır (<http://www.onsitereview.ca/storage/erinkoenig.pdf>). Bu imha ve yok etme girişimleri sonrasında yanmış kavrulmuş arşiv belgeleri ya artık birer çöp, ya da kül halinde toprağa karışmış durumdadır. Bosna-Hersek'teki kütüphanelerin ortadan kaldırılması sırasında kütüphane çalışanlarının bunu engellemeye yönelik insanüstü gayretleri olduğu kadar savaşın şiddetinin artması ve safların daha net ve sıkı bir şekilde belli olmasının ardından etnik ve dini inançlarla ilgili ayrımlar ön plana çıkar ve bazı kütüphaneciler değerli kitaplar gibi önemli kaynaklarla kaçmayı yeğlerken bir kısmı da kütüphaneleri kurtarma ve koruma derindeki meslektaşlarını sabote etmeye, yangınları söndürmeye çalışan itfaiyecilere ateş etmeye başlarlar (Bevan, 2010:7). Avrupa'nın ortasındaki bu kültürel yıkım ve imha hareketi öyle bir hal alır ki ülkenin dünle bağlantısını sağlayan bu kültürel miras imha edilmekle kalınmaz, ayrıca geride kalan enkaz ve harabe de ortadan kaldırılarak bu topraklardaki kültürel mirasa yönelik etnik, kültürel ve dini temizlik tamamlanmaya çalışılır (Riedlmayer, 2002:98). Bu modern yapıların yanında, Osmanlı dönemine ait en önemli el yazmalarının bulunduğu 500 yıllık tarihi Gazi Hüsrev Bey Camii ve Kütüphanesi de Mayıs 1992 tarihinde bu barbarlıktan nasibini alır. Aynı bölgede bulunan 16. yüzyılda İspanya'dan kaçan Yahudi mülteciler için yapılan sinagog, 1539 tarihli Ortodoks kilisesi ve Roman Katolik katedrali de hasar görürler. Bütün dünyanın gözü önünde bütün bu olup bitenlere rağmen özellikle de Saraybosna'da hayat yine de devam eder. Ateş altında birlik ve beraberlik sembolü haline gelen Saraybosnalılar (Lane, 1993:8) cesaret ve kültür birikimlerini de sinama fırsatı bulurlar (Wellington, 1995:8). Geçmişten gelen bir nefret duygusuna bağlıymış gibi görünse de esasında Bosna-Hersek'te yakılıp yıkılan ve tahrip edilenler sadece manevi miras ve kültür değil, geçmişin izleri, hoşgörü ve yıllar boyunca birlikte yaşamayı başarmış insanların geçmişidir de.

19. yüzyıl Türk Barok mimarisinin en güzel örneklerinden olan Buna Nehri kıyısındaki Blagaj Tekkesi, bütün Balkan coğrafyasındaki en güzel 7 camiden birisi olarak kabul edilen Yusuf Paşa Camii, 16. yüzyıl yapımı olan Donji Vakuf'taki Hanavgadina Camii, Nevesinje'deki 16. yüzyıldan kalma üç camii, Kazancı'da bulunan ve önce kendisi, sonra da kalıntıları ortadan kaldırılan 17. yüzyıldan kalma camii de Sırp topçusunun ateşinden kurtulamayan ve yerle bir olan eserler arasındadır (Chapman, 1994:121). Öte yandan savaşın başlamasının ardından hep çatışma ortamının dışında kalmış olan ve Kasım 1992 tarihinde Sırp Cumhuriyeti ilan edilerek burada bulunan müzenin yeni kurulan ülkenin tek merkezi müzesi olduğu ilan edilen

Banja Luka bölgesinde Nisan-Eylül 1993 sürecinde bölgenin bütün camilerinin yerle bir edilmesi, şehir merkezinde bulunan ve bölge valisi Ferhat Paşa tarafından 1583 yılında yaptırılan bölgenin en eski camilerinden Ferhadiye Camii'nin de ortadan kaldırılması, 6 Mayıs 1993 günü Djurdjevdan Günü kutlaması yapan Sırların bütün Müslüman ahaliyi Banja Luka'da evlerine kilitlemeleri ve kutlamaların tam bir Müslüman kıyımına dönüşmesinin ardından bölgeye gelen dozerler ve iş makinelerinin şehirdeki bütün tarihi camileri yıkarak yerle bir etmeleri, Ferhadiye Camii'nden geriye kalan minarenin ise Bosnalı Sırp Belediye Başkanı Predrag Radic tarafından tehlike arz ettiği gerekçesiyle yıkılması ülkenin tamamına yayılmış kentkırım girişimlerindedir. 1993 sonunda ise şehirdeki bütün İslam eserleri yanında 11 Roma Katolik kilisesi de ortadan kaldırılmıştır. İnsanları kaynaştıran, bir arada tutan, hoşgörü ortamı sağlayan inanç merkezlerinin ortadan kaldırılması bölgede yaşayan 550.000 Müslüman Boşnak, Katolik Bosnalı Hırvat, çingeneler ve diğer unsurların da artık burada yaşayamayacağı anlamına gelmektedir ve bu insanlar da silah zoruyla yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalırlar (Riedlmayer, 2002:11). Böylece savaştan önce yüzbinlerce Boşnak ve Hırvat'ın yaşadığı bu bölgede etnik temizlik uygulamasıyla bölge tamamen arındırılıp istendiği gibi homojen bir yapıya kavuşturulurken kültürel miras da ortadan kaldırılır. Öte yandan yıkılışının 7. yılında 7 Mayıs 2001 günü Ferhadiye Camii'nin yeniden inşası için başlatılan kampanya ise bir kere daha Müslüman Boşnaklara yönelik bir kıyım hareketine dönüşür. Sırp çapulcuların bu saldırısı ve kuşatması yaklaşık 6 saat sürerken bütün kapı ve pencereleri kıran Sırlar bir yandan da "Türlere ölüm." naraları atarlar. Bu saldırıya maruz kalanlar arasında ayrıca ABD, Kanada, İngiliz ve İsveç büyükelçileriyle BM Bosna Misyonu Başkanı Jacques Klein de bulunmaktadır. İvan Andrić'in o muazzam romanı "Drina Köprüsü" eserine de ev sahipliği yapan Visegrad bölgesinde ise Ağustos 1992 tarihinden itibaren insanlar korku ve tedirginlik içinde yaşamaktadırlar ve her an kaçmaya hazırdırlar. Özellikle sarhoş Sırp milislerin tam bir katliam alanına çevirdikleri ve onlarca masum insanı katlettikleri tarihi Drina Köprüsü yanında Visegrad'daki iki camii de saldırıya uğrar ve ortadan kaldırılır. Bu arada savaşın başlangıcında Vukovar ve Vinkovci bölgelerinin Sırp tank birlikleri tarafından yağmalanıp ortadan kaldırılması bölgedeki tarih öncesi ve ortaçağ kültür mirası ve tarihi anıtların da yok olmasına neden olmuştur. Tarihi yapılan ölüm sahnelerinin çekildiği film sahnesi olarak kullanılması başka tarihi mekânlar için de geçerlidir ve örneğin Brcko'daki Hacı Paşa Camii bölgede yaşayan Müslüman Boşnaklar için bir toplama kampına dönüştürülürken Hanifici'de bulunan köy camii de 30'dan fazla köylünün kapıların kilitlemesinin ardından diri diri yakıldıkları bir katliam merkezi haline getirilmiştir (Riedlmayer, 2002:11). Carakovo köyünde ise caminin önünde silah zoruyla toplanan 18 köylü Sırp milisler tarafından öldürüldükten sonra cami

imamı da camiden alınan bir halının içine sarılarak ateşe verilir ve yakılarak öldürülür. Ardından Sırplar camiyi ateşe verirler ve minaresini de havaya uçururlar. Burada bahsedilmesi gereken en önemli bulgulardan birisi ise savaş döneminde Sırp kontrolünde bulunan bölgelerdeki camilerin istisnasız tamamının yıkıldığı veya ağır hasarlı olduğudur. Ayrıca İslam inancı açısından önemli olduğu var sayılan ve kültürel miras olarak değerlendirilen bütün yapılar da özenle seçilerek ve nokta atışlar yapılmak suretiyle imha edilmiştir. Çatışmalar sırasında rastlantısal olarak ortaya çıkan tahribatın dışında neredeyse saldırıların tamamı bilerek, kasıtlı, planlı ve belli bir stratejinin parçası olarak bu kültürel değerlere yönelmiş ve öteki olarak kabul edilen toplumun mevcudiyetinin sembolleri olarak algılanan yapılar hedef alınmıştır. 1992–1995 döneminde sadece Bosna-Hersek’te dini binalara yönelik ortaya çıkan kentkırım faaliyetiyle ilgili tablo aşağıdaki gibidir;(Riedlmayer, 2002:98)

<i>Bina Tipi</i>	<i>Savaş Öncesi Toplam Sayı</i>	<i>Sırpların Zarar Verdiği/Yok Ettiği</i>	<i>Toplam</i>	<i>Hırvatların Zarar Verdiği/Yok Ettiği</i>	<i>Toplam</i>
Cami	1149	540-249	789	80-58	138
Mescit	557	175-21	196	43-20	63
Toplam Cami	1706	715-270	985	123-78	201
Dini Okullar	954	55-14	69	14-4	18
Tekkeler	15	3-4	7	1-1	2
Türebeler	90	34-6	40	3-1	4
Vakıflar	1425	345-125	470	60-24	84

Bosna-Hersek Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü tarafından yapılan açıklamaya göre kesinleşmemekle birlikte savaş sırasında 1.454 kültürel yapı tahrip edilmiştir ve bunlar arasında 1284 İslam merkezli yapılar ve diğer kültürel binalar, 237 Katolik ve 30 Sırp Ortodoks yapı bulunmaktadır

Mostar’da Kentkırım

Savaş öncesinde “Köprüünün Muhafızı” anlamına gelen Mostar şehri ise yapıları ve anıtlarıyla bir ressamın fırçasından çıkmış gibi bir güzelliğe sahiptir. 16. yüzyılın sonlarında bölgenin en önemli merkezlerinden birisi haline gelen şehirde Osmanlı tarafından yönetilen hoşgörü ortamı buradaki İslam, Katolik ve Ortodoks inancına sahip insanların kutsal mekânlarının birbiriyle iç içe ve hoşgörü ekseninde kaynaşmasına neden olmuş, böylece Plana köyünde Predojević ailesinin yaptırdığı gibi “ortaçağ

kiliselerini andıran camiler, Osmanlı tarzında inşa edilmiş kiliseler ve manastırlar” (Riedlmayer, 2002:101) yan yana görülmeye başlar. 20. yüzyıl Sırp ideolojilerinin bir sonucu olarak gelişen nefret ve kin duygusuyla 1992 Nisan ayında Sırp topçusu ülkenin güneybatısındaki Mostar kentini bombalamaya başlar. 1566’da inşa edilen ve savaşın sembolü haline gelen Mostar Köprüsü de önce tank mermileri (Council of Europe Parliamentary Assembly, Information Report Doc 6999, 19 Ocak 1994) ve ardından Hırvat topçu ateşine daha fazla direnemez ve Mostarlıların korumaya yönelik aldıkları bütün tedbirlere rağmen (Çoliç, 1996:63) Hırvat Ordusu’nun tamamen köprüye odaklanmış saatler süren saldırısı sonrasında 9 Kasım 1993 tarihinde nehrin sularına gömülür. Neden bu köprüyü imha etmek istedikleri sorulan bir Hırvat askeri “Sadece Mostar’daki Boşnakları temizlemek yeterli değildir. Onların tarihi izlerini de silmemiz gerekiyor.” (Riedlmayer, 2002:101) cevabını verir. 1997 yılı Eylül ayında UNESCO’nun desteğiyle SFOR’a bağlı Macar birliği (Sfor Informer, Eylül 1997:23) tarafından Neretva nehrinden köprünün orijinal taşlarının çıkartılmasıyla başlatılan çalışmalar Türkiye’nin etüt, proje ve restorasyon hizmeti ve 1 milyon dolarlık maddi desteğiyle 2004 yılında tamamlanır (Turgut, 2002:361). Köprünün yeniden inşaatında görev yapan Türk firmasına özellikle Hırvatlar tarafından çeşitli engellemeler yapılır. Buna rağmen Türkiye’den özel olarak getirtilen Mardinli taş ustaları sayesinde köprü aslına uygun olarak yeniden yapılır. Mostar’da ortaya çıkan saldırılar sadece bu tarihi köprüyle sınırlı değildir. Şehirdeki toplam 19 camiden 17’si ve 3 Roman Katolik kilisesi de Sırp Ulusal Ordusu tarafından ortadan kaldırılanlar arasındadır. Örneğin Nadzarici’deki Fransiskan Teoloji Okulu yanında Mostar’daki bölge arşivi ve Mostar Roman Katolik Kütüphanesi de 50.000 ciltten fazla tarihi kaynakla birlikte Sırp topçu ateşiyle ortadan kaldırılır. Ayrıca etnik temizlik histerisine tutulmuş Sırp ve Hırvatlar tarafından ülke çapında yüzlerce yerde yapıldığı üzere 16. yüzyıldan kalma Ortodoks Zitomislic Manastırı da Hırvat milisleri tarafından yakılıp yerle bir edilen mekânlar arasındadır (Riedlmayer, 2002:105). Mostar’da ortadan kaldırılan bir başka önemli kutsal mekân ise 1863–1873 döneminde arazisi Sultan Abdülaziz tarafından bağışlanan ve kilise inşa edilmesi için 100.000 gümüş sikke de bağışlanan Sırp Ortodoks Katedrali Saborna Crkva olur. Rus Çarı tarafından da iç dekorasyonunda kullanılmak üzere maddi destek verilen Barok tarzı mekân İkinci Dünya Savaşı’na kadar şehrin sembolleri arasında kalmış, İkinci Dünya Savaşı sırasında Hırvat faşistlerin bölgede yaşayanlar yanında bu mekâna yönelik saldırılarına da maruz kalmıştır. Haziran 1992’de ise bölgeyi kuşatmış olan Sırp birlikleri topçu ateş menziline çıktuktan hemen sonra katedral 15 Haziran 1992 günü gecesi tek ve müthiş bir patlamayla yerle bir edilir. Bunu gerçekleştirenler taş üstünde taş bırakmama niyetlerini gerçekleştirirler ve patlamayla birlikte civardaki yüzlerce ev de hasar görür. Bu katedralin ortadan kaldırılması ve havaya uçurulmasıyla ilgili olarak hiçbir taraf resmen bunu kabul

etmemiş olsa da bunun sorumluluğunun Sırp milislerin Katolik kiliselere yönelik imha hareketlerinin intikamını almak ve misilleme yapmak isteyen Hırvat güçlerinde olduğu ileri sürülür. Bu arada Hırvat milislerin giriştikleri bir başka faaliyet ise kendi bölgelerinde yaşayan Sırpıları uzaklaştırmak ve hapse atmak olur ve hemen ardından Ekim 1992 tarihinde Prozor isimli küçük kasabanın camisi bombalarla yerle bir edilirken çevrede bulunanlar soyulur, darp edilir, korkutulur ve kasabadaki yaklaşık 5.000 Müslüman Boşnak kasaba dışına çıkartılarak dağlara kaçmaya zorlanırlar. Burada sözü edilen camiler bölgenin Osmanlı mimarisini yansıtan en tipik camileridir ve 1600–1730 tarihleri arasında inşa edilmiş camilerdir. Sanat tarihçilerinin klasik Osmanlı tarzı olarak nitelendirmesinin dışında bu camiler bölgede yaşayan Stolac Müslümanları tarafından da tarihi miraslarının önemli parçaları olarak değerlendirilen eserlerdir. Bu kutsal mekânları ortadan kaldıran güçler şüphesiz bu insanlarla kültürel mirasları arasındaki o manevi bağı ve bunun önemini en iyi bilenler arasındadırlar. Savaşın bitmesinin ardından Ocak 1997 tarihinde BM polis gücü nezaretinde Stolac’daki evlerine dönmeye çalışan Boşnak Müslümanlar daha kasabaya ulaşamadan Stolac’ın Hırvat belediye başkanı tarafından yönlendirilen gruplarca taş yağmuruna tutulurlar ve geri dönmek zorunda kalırlar. Mülteciler kaçmaya çalışırken üstlerine fırlatılan yumurta ve taş yağmuru arasında Hırvat çapulcularının “Artık Müslüman, cami ve ibadet eden insanlar istemiyoruz.” (Riedlmayer, 2002:105) sözleri de etrafı çınlatır.

Sonuç

Bosna-Hersek’te yaşanan kültürel değerlere ve tarihi mirası yok etmeye yönelik bu saldırılar ve sistematik imha kampanyası gelecek nesillere ülkede farklı etnik kökenden gelen ve dini inançları da farklı olan toplulukların ortak bir kültürel miras ve aynı topraklarda nasıl bir arada huzur, hoşgörü ve barış içinde yaşadıklarını hatırlatan unsurlar olarak değerlendirildiğinden bunları gösteren her türlü kitap, belge, kaynak, güzel sanatların çeşitli uygulamaları ortadan kaldırılmıştır. Eski Yugoslavya’nın parçalara ayrılmasının ardından ülkede yaşayan insanların da etnik kimliklerine göre parçalanması sırasında Bosna-Hersek’te 4.4 milyonluk nüfusun neredeyse yarısı evlerinden atılmış, etnik temizlik kampanyasının sistemli bir parçası olarak ülkedeki evlerin %70’den fazlası geri gelme ihtimali doğduğunda ortada kalmaları veya dönmemeleri için imha edilmiş ve kullanılamaz hale getirilmiştir. Bosna-Hersek’te yaşayan insanları her türlü manevi değerleri, inançları, inanç merkezleri, tarihi geçmişleri, anıları, yaşantıları ve onları geleceğe bağlayan dün kavramıyla birlikte ortadan kaldırmayı hedefleyen bu saldırılar insanlık tarihinin de yüz karası olgularından birisidir. Şüphesiz böyle bir kentkırım seferberliğine girişmiş şoven zihniyetin

düşüncesi hiçbir şekilde gerçekleşmesi mümkün olmayacak şekilde ülkede inanç ve etnik köken bağlamında arî bir sınıf yaratma kaygısıdır. Ayrıca uzun vadeli bir stratejinin parçası olarak burada gaye o ülkede yaşayan insanları kimliksiz ve kişiliksiz bırakarak onları zor kullanarak ülkeden atma çabasıdır. 13 Mart 1993 günü Bosna-Hersek'in doğusunda Sırp kontrolünde bulunan Bijeljina kasabasında tek bir gecede 6 caminin bombalanıp yıkılmasının ardından ertesi gün buldozer ve iş makinelerinin bölgeye gelerek son kalıntıları ve izleri ortadan kaldırması, bölgeye gönderilen otobüslerle bu kasabada yaşayan Müslüman Boşnakların başka bir yere götürülmeleri ve sadece 2 ay sonra aynı bölgeyi ziyaret eden Batılı gözlemcilerin aynı yerde camiler yerine çiçek bahçeleri ve ağaçlarla karşılaşması bu durumun tipik bir örneğidir. Şüphesiz bu durum sadece bu bölgeye özel bir durum değildir ve yakılıp patlayıcılarla tamamen imha edilen yapıların ardından ağır iş makinelerinin devreye girmesi sonrasında bu yağma ve kıyım hareketini gerçekleştirenler insanları öldürerek bölgede kendilerinden başka toplumların hayata dair izlerini ortadan kaldırarak yok ederken başta kiliseler ve camiler olmak üzere bütün Bosna-Hersek'te kültürel mirası yok edip araziyi bir toprak yığınına getirerek ve sonrasında aynı bölgeye farklı inşaatlar veya ağaçlar dikmek suretiyle bölgeden uzaklaştırılan insanların kültür kalıntılarını sanki hiç yaşanmamış bir hale de getirmektedirler. Bosna-Hersek'te yaşananlar dünle bugünü bağlayan manevi, kültürel ve sosyal bağların ortadan kaldırılması yanında yeni ve zorla yaratılmış olsa da suni bir gelecek yaratma kaygısıdır. Çünkü kütüphanelerde, arşivlerde, müzelerde ve kültür merkezlerinde bulunan kültürel miras yeni bir toplum yaratmak isteyen ve bastırılmış duygularla kin ve nefret duygularını harmanlayanlar için yok edilmesi gereken toplumun adeta kimliği gibidir. Çoğulcu ve birlikte yaşama ilkesi çerçevesinde homojenlikten uzak, tarihi süreçte kültürel değerleri harmanlanmış ve kaynamış toplum yapısını inkâr eden, zora ve şiddete dayalı metotlarla homojen bir yapıyı hedefleyen ve bunu gerçekleştirmek için etnik temizliği önce insanlara, ardından binalara uygulayan kentkırım bir yok etme stratejisi ve kıyım hareketi olarak adlandırılabilir. 5 Nisan 1992 tarihinden başlayarak Daton Barış Antlaşması'nın imzalandığı güne kadar çok yoğun bir şekilde yaşanan vahşet ve soykırımın sona ermesinden sonra ortaya çıkan kentkırım gerçeğini gören Bosna-Hersek hükümet yetkilileri, başta Türkiye olmak üzere pek çok ülkenin yardım ve desteğiyle imar, restorasyon, tamir, onarım ve yapım çalışmalarına girerler. Savaş sonrasında Bosna-Hersek'teki kültürel yağma ve yıkımı ortadan kaldırmaya ve yaraları sarmaya yönelik girişimler arasında 1995 tarihli Daton Antlaşması'nın 8 numaralı başlığı da vardır ve buna göre oluşturulan İnsan Hakları Koruma Komisyonu yanında Ulusal Kültürel Anıtları Koruma Komisyonu da bunun için teşkil edilmiştir. Bu arada özellikle Bosna-Hersek'in neredeyse her köşesinde karşılaşılan ve hemen hemen kentkırımdan nasibini almamış hiçbir köşesi kalmayan ülkede yıkımın yaralarını sarma gayretleri içerisinde

Bosna-Hersek Ulusal Müzesi ve Saraybosna Üniversitesi çalışanları ve kütüphanecileri kendi çalıştıkları kurumları ve koleksiyonlarını yeniden bir araya getirme çabası içine girmişlerdir. 1995 yılından bu yana Online Computer Library Center isimli kütüphane kuruluşu Michigan Üniversitesi kütüphanesiyle işbirliği içerisinde elektronik ortamda bulunabilen bütün Bosna-Hersek konulu bibliyografyayı toplamaya çalışmaktadır. Böylece halen Bosna-Hersek'te bulunmayan arşiv belgelerinin en azından bir kopyasının bu ülke arşivlerine kazandırılması amaçlanmaktadır. Bölgede özellikle Boşnak, Sırp ve Hırvat kimliklerinin karşılıklı hoşgörü anlayışı çerçevesinde tanınması ve kültürel geçmişin inkâr edilmemesi, bu arada ülkenin geçmişinin ve tarihinin yeniden yazılması aşamasında karşılıklı sorumluluk alınması ve her bir sosyal grubun bu bağlamda gerçekten hangi türden katkılar sağlayacağını belirlenmesi ve çok etnik kimlikli hayatla ilgili ciddi siyasi, dini ve kültürel unsurların desteklenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte böyle bir proje düşünüldüğünden çok daha zor ve karmaşık bir projedir. Bu aşamada 1994 Nisan ayında bazı Boşnak kütüphaneciler 20 Avrupa ülkesindeki belli başlı kütüphanelere müracaat ederek ülkelerinin kütüphanelerine materyal temini konusunda yardımcı olunmasını da isterler. Ağustos 1994'den itibaren bu çağrıya Berlin, Turin ve Ljubljana başta olmak üzere çeşitli kütüphanelerden olumlu cevaplar gelmeye başlar ve 15 Şubat 1995 günü 10.000 Alman Markı yardım da söz konusudur. Örneğin Boşnak ve Amerikalı akademisyenler ve uzmanların katılımıyla oluşturulan Bosna-Hersek El Yazmaları ve Fermanları Yeniden Toplama Projesi isimli oluşum öncelikle mikrofilm, fotokopi ve diğer kaynaklar yanında birer kopyası farklı amaçlarla daha önce arşivlerde çalışmalar yapmış akademisyenler ve araştırmacılar da bulunan kaynakları toplamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Toronto Üniversitesi'nden emekli yaşlı bir profesörün proje kapsamında gönderdiği 360 sayfadan oluşan ve tamamı Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü arşivlerindeyken yağmalanan elyazmaları ve fermanların kopyaları olan bir çalışma gönüllere bir parça da olsa su serper. Bugün ülkede yetersiz olmakla birlikte ayrıca Kültürel Miras Merkezi ve Bosna-Hersek Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü, Saraybosna Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Enstitüsü, Tuzla Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Enstitüsü, Mostar Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Enstitüsü ve Sırp Cumhuriyeti Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Enstitüsü gibi pek çok sivil toplum kuruluşu ve resmi kurumlar kentkırımın izlerini silmeye çalışmaktadırlar (http://www.arcchip.cz/w05/w05_uzunovic.pdf). Bu kuruluşların yaptığı çalışmalar arasında taşınabilir ve taşınamaz kültür mirasının korunması tedbirleri, devamlılığı, korunma tedbirleri konusunda çeşitli dokümantasyon ve anket çalışmaları, yeniden inşa, restorasyon ve yenileme çalışmaları, modern ve tarihi sanat eserlerinin değerlendirilmesi ve ülke dışına çıkartılarak tamir görmesi gerekenler konusunda projeler üretilmesi, anıtsal kültür mirasıyla ilgili gözetim, koruma

ve saklama tedbirleri alma, bilgi, envanter ve dokümantasyon çalışması, kültürel mirasın ırk, dil ve din ayrımı gözetmeksizin ülkede yaşayan herkes tarafından kabul edilmesi de bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

A-Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü'nün Sayı B. 02.0./KKG/165-24/02127 ve 16 Nisan 1993 tarihli kararı.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü'nün Sayı B. 02.0./KKG/114-353/03257 ve 27 Nisan 1994 tarihli kararı.

Council of Europe Parliamentary Assembly, Information Report Doc 6999, 19 Ocak 1994.

Council of Europe Parliamentary Assembly, Information Report Doc 6756, 2 Şubat 1993.

UN In Trial Chamber Case No.It-03-67-T, 14 Nisan 2010

B-Basılı Kaynaklar

BOSNA-HERSEK TÜRK GÖREV KUVVET KOMUTANLIĞI. (1997). Bosna-Hersek Tanıtım Broşürü, Zenica

COWARD, Martin (2009). The Politics of Urban Destruction, New York: Routledge Yay..

ÇETİNER, Yılmaz. (1994). Şu Bizim Rumeli, İstanbul

ÇOLİÇ, Velibor. (1996). Bosnalılar, İstanbul

GALİ, Butros-B. (1992) Bir Barış Gündemi, New York

GÜRLER, Faruk. (1953). Balkan Seferi 1940-1941, Ankara

HAMBLIN, Penelope. (1999). Alexandria's Ashes; War and the Loss of Libraries, University of North Carolina, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, North Carolina

HARP AKADEMİLERİ KOMUTANLIĞI. (1993). Balkanlar'ın Dünü Bugünü Yarını, İstanbul

HARP AKADEMİLERİ KOMUTANLIĞI. (1995). Bosna-Hersek Gerçeği, İstanbul

HARP AKADEMİLERİ KOMUTANLIĞI.(1994), Barışı Destekleme Harekâtı, İstanbul

HARP AKADEMİLERİ KOMUTANLIĞI. (1992). Bosna-Hersek, İstanbul

KANE, Lauren J.(2011) Rebuilding to Remember, Rebuilding to Forget; The Tangible and Intangible Afterlife of Architectural Heritage Destroyed by Acts of War, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, New Jersey: The State University of New Jersey, New Brunswick.

KESER, Ulvi. (1996). UNPROFOR ve Askeri Posta, Ankara: Kara Harp Okulu Komutanlığı

KOÇAK, Ali ve Münire Acım. (1995), Saraybosna-Karanlıkta Konuşmalar, Ankara

KULİN, Ayşe. (1999). Sevdalinka, İstanbul

NALCIOĞLU, Orhan. (1997). BM Barışı Koruma Harekâtının Hukuksal Esasları, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı

RIEDLMAYER, Andras J. (2002). Destruction of Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina 1992-1996;A Post-War Survey of Selected Municipalities, Cambridge, Massachusettes, ABD

TURGUT, Hulusi. (2002), Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel, Cilt II, İstanbul

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI. (1982). Bosna-Hersek, İstanbul

UNITED NATIONS. (1996). The Blue Helmets A Review of United Nations, New York

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. (1983). Osmanlı Tarihi, II. Cilt, I. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu

WORLD HEALTH ORGANIZATION. (1994), Health Under Fire, Kopenhag

C-Makaleler

BALCI, Ergun.(1997). “Bosna; Zoraki Güzellik”, Atlas Dergisi, İstanbul, Sayı 56, s. 132-133.

BEVAN, Robert.(2010). “The Destruction of Memory; A Documentary Film”, Vast Productions, UNESCO, 2010, s. 7.

BOLLENS, Scott A. (2001). “City and Soul; Sarajevo, Johannesburg, Jerusalem, Nicosia”, City, Cilt 5, Sayı 2, s.171.

CHAPMAN, J.. (1994). “Destruction of a Common Heritage; the Archaeology of War in Croatia, Bosnia and Herzegovina”, Journal of Antiquity, Sayı 68;258, s. 121.

GUTMAN, Rou. (1996). “Bosnia; Negotiation and Retreat”, Soldiers For Peace, New York

KARASU, Mithat Arman. (2008). “Bir Kentin Ölümü; Kentkırım (Bosna-Hersek Örneği)”, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt 17, Sayı 3, s.54.

HOEVEN, Hans van der ve ALBADA, Joan van. (1996), “Lost memory-Libraries and Archives Destroyed in the Twentieth Century”, UNESCO General Information Programme

LANE, Charles. (1993). “Crossing An Invisible Line” Newsweek

LOZIÇ, Vanja. (2011). ” National Museums in Bosnia-Herzegovina and Slovenia;A Story of Making Us”, EuNaMus European National Museums;Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizens, Linköping University, Bologna, s.78.

RIEDLMAYER, Andras. (a-1995).“Maziyi Silmek; Bosna-Hersek'teki Kütüphanelerin ve Arşivlerin Tahribi”, Türk Kütüphaneciliği Dergisi, Cilt 9, Sayı 3, s. 337.

RIEDLMAYER, Andras J.(2002). “From the Ashes; The Past and Future of Bosnia’s Cultural Heritage”, (Maya Shatzmiller), Islam and Bosnia; Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States, Montreal, McGill-Queens University Press, s. 98-135.

RIEDLMAYER, Andras. (1996) “Libraries Are Not For Burning”, Art Library Journal, Harvard University, Cilt 21, Sayı 2, s. 19-23.

RIEDLMAYER, Andras.(1995), “Killing Memory: The Targetting of

Bosnia's Cultural Heritage", Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu

RIEDLMAYER, Andras (1996). "Libraries Are Not For Burning", Art Library Journal, Harvard University, Cilt 21, Sayı 2, s. 19-23

SHANNON, Supple. (2005). "Memory Slain; Recovering Cultural Heritage in Post-War Bosnia", InterActions; UCLA Journal of Education and Information Studies (12), University of California, Los Angeles, s. 2.

TORSTI, Pilvi. (2004). "History Culture and Banal Nationalism in Post-War Bosnia", Southeast European Politics, Helsinki: Helsinki Üniversitesi, Cilt V, Sayı 2-3

ZECO, Muneverave TOMLJANOVIÇ, William B.(1996) "The National and University Library of Bosnia and Herzegovina during the Current War", The Library Quarterly, Cilt 66, Sayı 3, s.296.

WELLINGTON, Dominique. (1995) "Sarajevo: Rising From The Ashes", İstanbul: Uluslararası Kütüphaneciler Federasyonu 61. Kongresi

Ç-Sürelî Yayınlar

Art Library Journal

Atlas

Büyük Larousse Ansiklopedisi

Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi

Journal of Antiquity

New York News Day

Newsweek

Refugees

Resmi Gazete

SFOR Informer

Soldiers for Peace

Southeast European Union

Talon

The Library Quarterly
UNPROFOR Magazine

D-İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.arcchip.cz/w05/w05_uzunovic.pdf

www.global-discourse.com

<http://www.onsitereview.ca/storage/erinkoenig.pdf>